

УДК 811. 161. 2'0+811. 161. 2'28

Сергій Яценко
(Житомир)

СТАРОУКРАЇНСЬКА СПАДЩИНА В ЛЕКСИЦІ ЗАХІДНОПОЛІСЬКОГО ДІАЛЕКТУ (НА МАТЕРІАЛІ НАЗВ РІДКИХ СТРАВ)

У статті проаналізовано назви рідких страв, успадкованих західнополіським діалектом із староукраїнської мови, простежено їх поширення в інших зонах українського діалектного континууму, з'ясовано етимологію.

Ключові слова: лексема, говірка, лексико-семантичні паралелі, діахронія.

Староукраинское наследствие в лексике Западнополесского диалекта (на материале названий жидких блюд).

В статье проанализированы названия первых блюд, унаследованных западнополесским говором из староукраинского языка, сделано наблюдение над их распространением в иных зонах украинского диалектного пространства, рассмотрена этимология.

Ключевые слова: лексема, говор, лексико-семантические параллели, диахрония.

Yatsenko Sergiy. Western Polissya and Old Ukrainian lexico-semantic parallels on the materials of liquid food names.

The article investigated liquid food names that are common to Western Polissya local dialects and Old Ukrainian language, the paper defines the registered lexemes lexical and semantic parallels as well as their spread in other Ukrainian dialectal continuum zones, elucidated etymology.

Key words: lexeme, local dialect, lexico-semantic parallels.

Постановка наукової проблеми. Тематична група лексики на позначення продуктів харчування, страв та напоїв тісно пов'язана з матеріальною культурою народу, що дає можливість визначити її як категорію історичну, досліджувати і в діахронічному, і в синхронічному планах. Вона є одним із найдавніших шарів слов'янської лексики, який сягає праслов'янського, а то й праіндоевропейського періоду. Це дає змогу дослідити закономірності становлення й розвитку цієї мікросистеми на фоні інших систем української мови. Як уже зазначено, їжа є одним із важливих елементів традиційної матеріальної культури кожного народу, адже саме в ній відбито народний побут, господарювання людей, їх смаки та уподобання. Тому процеси виникнення продуктів харчування, страв і напоїв, їх становлення й розвитку, функціонування в певні історичні періоди, їхні найменування були і є предметом дослідження вчених різних галузей знань, зокрема етнологів, істориків, мовознавців, що свідчить про актуальність і нашого дослідження.

Виклад основного матеріалу. Досліджувана група лексики у західнополіському діалекті є досить багатою та різноманітною. Частина вживаних назв сягає глибокої
© Сергій ЯЦЕНКО

давнини, у процесі мовного розвитку зазнала різних семантичних змін, деякі архаїзувалися та вийшли з ужитку.

Поширеною назвою однієї з повсякденних традиційних рідких страв на всій території Західного Полісся є *борщ*. Причому, як зазначають дослідники західно-поліських говірок, в окремих населених пунктах мешканці серед перших страв узагалі не називають суп, а розказують тільки про різні види борщу [6, 364]. Для номінації страви використовують низку словосполук: *білий борщ* "борщ із капусти", *чорний борщ* "борщ із червоних буряків із кров'ю забитого кабана, називають чорним через темно-червоний колір", *холодни борщ* "страва з сушених грибів і оселедців, заправлена олією; їдять охолодженою; *зелени борщ* "борщ із шавлю"; *червони борщ* "борщ із червоних буряків", [2, I, 29], *українській борщ* "борщ із квашеної капусти і червоних буряків, інколи з шматочками сала (шкварками) і вареним яйцем" [6, 364].

У досліджуваних текстах староукраїнської мови назву *борщ* уперше зафіксовано в 1598 році як деминутив (або дедемінувативоване слово): *борщикъ (боръсчикъ): тые хлопѣ з одное мисочки поливку албо борщикъ хлѣпчют* [23 III, 38]. Слово було відомим ще раніше, але на позначення рослини: *а на толокѣ ходить по добро(и) воли на манастырско(и) стравѣ. Тамъ же по(д)ле манастыри люде(и) слѣжбныхъ ді~ чл~вко(в) которые дають дрова борщѣ лыка (1552 Київ)* [23 III, 38]. Тим же значенням перекладає Є. Славинецький латинську вокабулу *asterion*, *борщѣ з ГлиГили мГ(д)вжяя лапа* (20, 95). Етимологи виводять аналізоване слово з псл. **bʷrščь < *bʷrstjь* "борщівник" (ботанічна назва), яке згодом розширило свою семантику і стало позначати ще й страву саме тому, що в борщівника гостре на смак листя. Для слов'янських форм значення "борщівник" первісне, потім "юшка з борщівника", нарешті, спочатку лише в українській мові – "юшка, суп з буряка і капусти", а потім з української поширилося й на інші мови: рос. *борщ*, ч. слц. *boršč*, каш. *bjršč*, болг. *борш* і т. д. [10 I, 236]. Окремі дослідники історії мови вважають українську назву *борщ* полонізмом. Однак більшість лінгвістів доводить запозичення в протилежному напрямку, аргументуючи думку тим, що в Польщі *борщ* почали готувати з буряків і капусти лише з XVIII ст. [30 I, 173–174]. Пов'язують також слово з давньоукраїнським *обръзгнѣти* "ставати кислим", чес. *břesk* "терпкий смак". В українських діалектах аналізована назва виступає з різними семантичними відтінками. Так, у говірках південно-західного наріччя лексема *борщ* займає рівнозначне місце в синонімічному ряду з такими назвами, як *оцет*, *квасний оцет*, *оцет квашений*, *оцет хлібовий*, *жытнѣй оцет*, *квас*, *кіселіца*, *жытнянка*, *квашена вода* [7, 132]. Тобто всі вони об'єднані за основною ознакою "кислий". У буковинських говірках *борщ* – "квас із висівок або житнього борошна" [21, 37].

У західнополіських говірках полісемною виступає назва *юха*: 1. "перша страва з риби; рибна юшка"; 2. "компот із сухофруктів"; 3. "незагололий жир, топлений зі свинячого сала"; 4. "рідка їжа для свиней, приготовлена з картопі та муки" [2 II, 284].

У староукраїнській мові лексема *юха* (від псл. **juxa*) позначала будь-який навар – м'ясний, рибний, рослинний [30 VII, 193]. Функціонуючи в давньоукраїнській мові з початковим *у* (*уха*) й первинною семантикою, лексема також зафіксована на позначення відвару із сухих фруктів, який у сучасній українській мові має назву *компот* [17, 41]. Як зазначено вище, з такою ж семантикою назва збереглася в окремих західнополіських говірках. Історики мови вважають українську та білоруську лексему *юха* запозиченням із польської мови [29, IV, 176]. Однак є й інші аргументи, які дають можливість припускати протилежне. Вони зводяться до того, що форма *юха* була відома не тільки польській, а й книжній мові давньоукраїнського періоду. У писемних джерелах досліджуваного періоду назва *юха* зберігає семантику давньоукраїнського слова, позначає переважно рідку страву: *iurea*, *a* (*e*), *юха*, *поливка* [20, 247], а також рослинний відвар: *Буз-дерево въ вод варити и пити оную юху* [25 II, 509]. Починаючи з першої половини й впродовж усього XV ст., лексема зафіксована тільки в похідних утвореннях у ролі особових назв: *Юшко* (1445 Луцьк) та *Юшкович* (1488) [22 II, 576]. Із першої половини XVII ст. слово паралельно почали вживати в зменшених формах: *iusculum*, *юха*, *юшица* [20, 247] та *юшка* (*поле⁶ ка*, *ю^{III} ка*) (*I пол XVII ст.*) [12]. У сучасній українській мові форма *юшка* стала нормою й позначає м'ясний, картопляний, рибний та інші супи, а також рідину в будь-якій приготуваній їжі [24, XI, 617–618]. У говірках поліського та південно-західного нарічч назви *юха* та *юшка* є взаємозамінюваними і виступають із первинною семантикою, хоча в окремих регіонах Полісся, окрім названих, ці слова позначають ще й заохолоджену м'ясну або рибну страву (холодець) та борщ, приготуванні якого додають кров тварин [5, 125; 7, 101].

Наступною вживаною назвою рідких страв у західнополіських говірках є *ботвинне*. Лексема вживається в різних фонетичних варіантах зі значеннями: *ботвинне* "страва з березового посоленого соку і зеленого листя цибулі"; "страва з води та оцту, куди добавляли кришені огірки, буряки, цибулю і часник; *ботвинне холоднее* "страва з вареного щавлю, куди після охолодження додавали кришені огірки, цибулю, варені яйця, зрідка ковбасу" [2, I, 29]; *бутвинне* "страва з огірків, кропу, солі і води" [2, II, 40]. У пам'ятках староукраїнської мови назва відбита у формі *ботвина*. Уперше її зафіксовано на початку XVII ст.: *Ta byla u kapustaia u horoch Ta byla tam botwina u wsaelakaia aweryna* (1619 Яворів) [23 III, 40]. Є. Тимченко у "Матеріалах..." слово тлумачить як "страва з квашених бурякових стебел" [25 I, 66]. *Ботвина* – похідне утворення від *ботва* (бот.) "мангольд, цукровий буряк, *Beta cicla L.*". На відміну від назви *ботва*, аналізоване слово позначало стебла й листя коренеплодів. У говірках української мови з деякими лексичними відтінками вживається у формах *ботвинне*, *ботвиння* "бурякове листя", *бутвиння* "зелень до борщу", пор.: рос. *ботва* "листя і стебла коренеплодів", біл. *ботва* "буряк, *Beta cicla L.*" та взагалі зелень усіх городніх коренеплодів, пол. *boswina* "бурячиння, ботвина". Очевидно, псл.* *bъty* (род. в. * *bъtъve*) пов'язане з * *botěti*, укр. *ботити* "жиріти, товстіти", похідне від і.-є. **bheu-*/ **bhū-* "рости, збільшуватися, робитися, вирощуватися" [10 I, 238].

У західнополіських говірках зі значенням "страва із запареної гречаної муки" вживається назва *кваша*, [2 I, 216]. Номен уперше зафіксовано в досліджуваних пам'ятках староукраїнської мови в 1487 році як особову назву: *И мы имъ, семи човекомъ, на имя Ивану и Гаврылу... а Квашы... тые корчъмы Вруцкие продали (1487 Радомль)* [22 I, 472]. У ролі апелятива ми виявили аналізоване слово тільки в "Українській поезії середини XVII ст.": *"Вчинил-ем был в великой и я конв квашу, на которую просити мл-ем милость вашу"* [28, 332]. Слово – праслов'янська спадщина в українській мові: псл. **kvaša*, що є дериватом із суф. -ја від дієслова *kvasiti* [31 XII, 158]. Аналізована назва в сучасній українській мові позначає страву із житньої, гречаної муки з солодом, яку розводять напівкип'яченою водою, настоюють певний час, а потім варять [24 IV, 133].

Назва *путравка* вживається зі значенням "рідка страва з грибів або м'яса". *Путравка – то йак кипл'ат' гриби чи мн'асо, а посл'а мукойу колот'ат'... вмучайут' хл'іб чи млинц'і, а хто ложкойу йид'ат'* [2 II, 108]. Спільнокоренева *потрава* в досліджуваних пам'ятках староукраїнського періоду виступає активною загальною питомою назвою їжі. Лексема – похідна від *потравити* "засвоїти їжу". Пор.: ст.-сл. *травити* "поїдати"; псл. **traviti* "поїдати, знищувати, травитити", пов'язане з **trava* "трава", **truti* "тратити, труїти" [9 V, 614]. У пам'ятках XIV – XV ст. назва не виявлена, зафіксовано тільки дієслово *потравити* з єдиним значенням "знищити посіви" [22 II, 213]. А вже з XVI ст. часто трапляється віддієслівний дериват *потрава* з семантикою "страва": *такъ веле потравъ ест ижъ / любо двадцатемъ персонам досыт ест (XVI ст.)* [12]; *роскошное многих потравъ оуживане (1637 Київ)* [12]. Ця назва виступала як узагальнююча до будь-якої їжі загалом, так і вказувала на якусь окрему страву: *Постъ естъ, столъ едною толко потравою заставленый (1637 Київ)* [12]. Вона позначала не тільки варену, приготовлену їжу, а й будь-який продукт харчування в сирому вигляді: *Третим разом пока зуетси чл~къ потравами лковымись сырыми, до згнилости склонными и не стравными, так ижъ Бг~ъ всемогущий тых же Преложоных чинит солію, абы тые потравы не пришли до загнилости (1646 Київ)* [12]. Якщо в XVI ст. аналізований номен виступав у ролі гіперномена при синонімічних назвах конкретних продуктів харчування: *Дозволил пан бог ... мъсо ести зверлчого албо быдлчого и иных потравъ уживати, которых пред потопом люде не знали (1582 б.м.н.)* [12], то в XVII ст. він перебував уже в рівноправному зв'язку з такими ж назвами: *А до того еще великіе зъ нихъ постники, которые такимъ ся постомъ постятъ; и бавятъ, не бышчо найсytішійи мяса и найсмачншіи потравы и напитки пили (1626 б.м.н.)* [12]. Засвідчено й демінутив – *потравка*: *не допуцали чинить жадной jtволоки: а ни соб наимйшой потравки наготовать (с. XVII ст. б.м.н.)* [12]. У сучасних українській та білоруській літературних мовах давній номен *потравка* вживається на позначення страви з м'яса [24 VII, 420; 26 IV, 106].

Тільки в ролі власної назви в досліджуваних пам'ятках староукраїнського періоду ми виявили назву *Крупник*, очевидно похідною від апелятива з семантикою "страва з крупи" [19, 107]. Пор., у сучасній українській літературній мові лексема *крупник* функціонує з єдиним значенням – "густа юшка з крупів" [24 IV,

372]. У говірках середнього та східного Полісся *крупник* – "куліш; круп'яний суп", у наддністрянських *крупник* – "гречана юшка" [4, 83], у гуцульських говірках *круп'їнка* – "каша з кукурудзяної муки" [18, 101], пол. *kрупnik* "рідка каша", біл. *крупник* "рідка страва із ячмінної, гречаної або просяної крупи" [27, 2]. Назва – суфіксальний дериват від *крупна*. На заході України вживається ще й зі значенням "хмільний напій" [там же]. У західнополіських говірках аналізована назва вживається зі значеннями "картопляний суп із крупами" та "рідка молочна каша" [2 I, 258].

На початку XVII ст. у пам'ятках української мови зафіксовано лексему *соломаха*: *Увесь тист варила гречну соломаху (1619); Добре зь саламахою по(д) чась кабанина* [25 I, 354]. Окремі історики мови стверджують, що назва в пам'ятках української писемності відома з XVII ст. зі значенням "квашене житнє тісто" [11, 384], хоча з наведених прикладів бачимо, що її в цей період вживали як страву. Трохи пізніше в літописі Г. Грабянки лексема засвідчена зі значенням "рідка страва, приготовлена з житнього борошна, води та солі": *Пища ихъ житное тесто квашеное, зовоемое саламаха рдко сваренное* [13, 51]. Одностайності щодо етимології слова немає. Дослідники пов'язують виникнення назви з *сало* або *солод*, зіставляють її з гр. *Σαλαματων* "їжа з ріпи" та з пн.-тюрк. *solomat* "каша", вбачають зв'язок і з каз. *салма* "суп із галушками" [10 V, 167]. Якраз останні два терміни дозволили етнологам вважати назву тюркізмом, оскільки слова *салма*, *саламат* у більшості народів Сходу означають страву з вареного тіста або рису [3, 20; 13, 14]. На думку А. Герда, поділ лексеми *саламаха* на основу *салам* та суф. *-ax(a)* – правомірне явище і свідчить про те, що аналізоване слово в ході запозичення було оформлене за моделлю, характерною для слов'янських мов [8, 142]. Появу форми *саламаха* він пояснює так: коли іменник *саламата* став загальноживаним, виникла потреба надати слову форми, характерної для слов'янських мов, тому за аналогією до слова *саламата* утворився діалектизм *саламаха* [8, 142].

У сучасному вжитку лексема *саламаха* охоплює західносхіднослов'янський ареал. Зокрема, у білоруській і польській мовах слово має значення "борошняна каша", у смоленських говірках зафіксоване з семантикою "каша" [16, 132]. З різними семантичними відтінками виступає лексема і в українських діалектах, зокрема покутських, де *саламаха* – "приправа з потовченого часнику з сіллю, олією, водою" [9, 58], у середньо- та східнополіських говірках *соломаха* – зневажлива назва невдало, погано звареної якої-небудь страви з борошна [15, 200], у західнополіських *саламаха* "страва з розтертого на дрібні кульки борошна з водою", "страва з вареної картоплі і пшона" [2, II, 133]. У "Словнику української" мови слово подано як застарілу назву рідкої страви, приготовленої із завареного на воді борошна (переважно гречаного) [23, IX, 18].

Очевидно, зафіксований у Козацькому реєстрі 1649 року в ролі прізвищевої назви номен *ЛТмішка* утворений від апелятива зі значенням страви, пор.: укр. *лемішка* "рідка страва, зварена із пшеничного або житнього тіста", "страва з гречаного борошна", *лімішка* "мамалига з некукурудзяної муки", рос. діалектне *лемешка* "зварене тісто, саламата", пол. *lemieszka* "зварене тісто", біл. *лемешка* "страва

з муки" [27, 15]. Дослідники пов'язують назву з іменником *леміш* зі значенням "рало", пор. леміш – псл. **lemešь* "вістря" [10 III, 120]. Припускають, що спочатку лемішкою могла називатися земля, зорана за допомогою лемеша, а вже потім через схожість грудочок тіста й зораної землі назвали страву [32, 249]. Однак у західнополіських говірках назва збереглася тільки зі значенням "приготовлена для собаки їжа" [2 I, 280].

Висновок. Чимало назв рідких страв, уживаних у західнополіських говірках, є давніми, упродовж мовного розвитку зазнали відчутних лексико-семантичних змін. Деякі з них стали нормою літературної мови, частина, як народнорозмовні, є спільними для багатьох говірок інших нарічч. Не всі виявлені нами досліджувані номени в пам'ятках староукраїнської мови функціонують на Західному Поліссі, водночас місцеві говірки відзначаються багатством суто власних назв рідких страв.

Література

1. Аркушин Г. Силенська гуторка / Г. Аркушин. – Луцьк : РВВ "Вежа" Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки. – 116 с.
2. Аркушин Г. Словник західнополіських говірок : у 2 т. – Луцьк : РВВ "Вежа" Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки. – Т. 1 – 354 с.; Т. 2. – 458 с.
3. Артюх Л. Народне харчування, їжа, кухонне начиння / Л. Артюх // Українці. Історико-етнографічна монографія / гол. ред. Г. Скрипник. – К. : ІМФЕ ім. М. Рильського, 2000. – С. 188–216.
4. Бичко З. М. Діалектна лексика Опілля / З. М. Бичко. – Л. : Фенікс, 1997. – 160 с. – Бібліограф. – С. 136–155.
5. Вештарт Г. Ф. Назвы ежы / Г. Ф. Вештарт // Лексика Палесся ў прасторы і часе. – Мн. : Навука і тэхніка, 1971. – С. 89–142.
6. Гайчук Н. Назви страв у говірці с. Заліси Ратнівського району Волинської області / Н. Гайчук // Волинь філологічна : текст і контекст / Західнополіський діалект у загальноукраїнському та всеслов'янському контекстах / упор. і ред. Г. Л. Аркушин. – Луцьк : РВВ "Вежа" Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки. – С. 363–366.
7. Ганудель З. Народні страви і напої : Лексика українських говорів Східної Словаччини / З. Ганудель. – Пряшів, 1987. – 215 с.
8. Герд А. С. Словообразовательные модели имен существительных с суффиксами с детерминантами х, ш, н в псковских говорах в сравнении с другими славянскими языками и диалектами / А. С. Герд // Псковские говоры. III. – Псков, 1973. – С. 194.
9. Голубович І. Народня пожива в Снятинському повіті (Покуте) / І. Голубович // Матеріяли до української етнології НТШ. – Л., 1918. – Т. XVIII. – С. 48–70.
10. Етимологічний словник української мови : у 7 т. – К. : Наук. думка, 1982–2006. – Т. 1–5.
11. Історія української мови : Лексика і фразеологія / В. О. Винник, В. Й. Горобець, В. Л. Карпова та ін.; редкол. : В. М. Русанівський (відп. ред.) та ін. – К. : Наук. думка, 1983. – 744 с.
12. Картотека Словника української мови XVI – першої половини XVII ст. / Зберігається в Ін-ті українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України (м. Львів).

13. Крижко О. А. Розвиток семантики побутової лексики українських літописців кінця XVII – поч. XVIII ст. (Назви їжі, напоїв, продуктів харчування) : дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01 / О. А. Крижко. – Бердянськ, 1997. – 220 с.
14. Крижко О. А. Розвиток семантики побутової лексики українських літописців кінця XVII – поч. XVIII ст. (Назви їжі, напоїв, продуктів харчування) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 / О. А. Крижко. – К., 1997. – 17 с.
15. Лисенко П. С. Словник діалектної лексики середнього і східного Полісся / П. С. Лисенко. – К. : Вид-во АН УРСР, 1961. – 72 с.
16. Лутовинова И. С. Саламата. Саламаха (К истории слов) / И. С. Лутовинова // Русская историческая лексикология и лексикография. – Л. : Изд-во Ленинградян. ун-та, 1983. – С. 130–133.
17. Невойт В. И. Названия пищи и продуктов питания в древнерусском языке : дис. канд. фил. наук : 10.02.01 / В. И. Невойт. – К., 1986. – 201 с. – Библиограф. : с. 172–176.
18. Негрич М. Скарби гуцульського говору : Березови / М. Негрич. – Л., 2008. – 220 с.
19. Реєстр Війська Запорозького 1649 року / підг. до друку О. В. Тодійчук та ін. – К. : Наук. думка, 1995. – 592 с.
20. Славинецький Є. Лексіконъ латинський Є. Славинецького. Лексикон словено-латинський Є. Славинецького та А. Корецького-Сатановського / підгот. до друку В. В. Німчук. – К. : Наук. думка, 1973. – С. 59–420.
21. Словник буковинських говірок / за заг. ред. Н. В. Гуйванюк. – Чернівці : Рута, 2005. – 688 с.
22. Словник староукраїнської мови XIV – XV ст. : у 2 т. – К. : Наук. думка, 1977–1978. – Т. 1–2.
23. Словник української мови XVI – першої половини XVII ст. : у 12 т. – Л., 1994–2005. – Т. 1–12.
24. Словник української мови : в 11 т. – К. : Наук. думка, 1970–1980. – Т. 1–11.
25. Тимченко Є. Матеріали до словника писемної та книжної української мови XVI – XVIII ст. : у 2-х книгах / підгот. до вид. В. В. Німчук, Г. І. Лиса. – К.; Нью-Йорк, 2002.
26. Тлумачны слоўнік беларускай мовы. – Мн. : Выд-ва АН БССР : Навука і тэхніка, 1977–1984. – Т. 1–5.
27. Трубачев О. Н. Из истории названий каш в славянских языках / О. Н. Трубачев // Slavia. – R. 29. – 1960. – Z. 1. – S. 1–30.
28. Українська поезія. Середина XVII ст. / упорядн., вст. ст. та прим. В. І. Клекотня, М. М. Сулими. – К. : Наук. думка, 1992. – 679 с.
29. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка / М. Фасмер / пер. с нем и доп. О. Н. Трубачева. – М. : Прогресс, 1964–1973. – Т. 1–4.
30. Этимологический словарь русского языка / под руководством и ред. Н. М. Шанского. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1963–1982. – Т. 1–2, Вып. 1–8.
31. Этимологический словарь славянских языков : Праслав. лекс. фонд / под. ред. О. Н. Трубачева. – М. : Наука, 1974–1989. – Вып. 1–15.
32. Brückner A. Słownik etymologiczny języka polskiego / A. Brückner. – Warszawa : WP, 1957. – 806 s.